

Brno 1945 – 1975 v kontextu československé architektury

Brno in the years 1945 – 1975 in context of the Czechoslovak architecture

Ing. arch. Renata Vrabelová
školitel: prof. Ing. arch. Vladimír Šlapeta, DrSc.
Ústav teorie, FA VUT v Brně

Abstrakt

Cílem disertační práce je současný pohled a zhodnocení architektury z období reálného socialismu v Brně, od osvobození v roce 1945 do období normalizace v sedmdesátých letech 20. století. Se zahrnutím doby realizací budov jsem zvolila časové rozpětí do roku 1975. Na pozadí společenských souvislostí se zabývám stavbami a stavebními celky, které jsou významné z celorepublikového hlediska.

Klíčová slova

bytová krize, dvouletý poválečný plán obnovy, socialistický realismus, sořela, zdobnost fasád, monumentálnost, lidové motivy, klasicizující tendence, Chruščovova kritika ozdobnictví, Expo 58, bruselský styl, vědecké metody v projektování, zprůmyslnění stavebnictví, státní stavební podniky, unifikace, typizace

Abstract

The aim of my thesis is the current look and evaluation of architecture from the period of real socialism in Brno, since liberation in 1945 to the period of normalization in the seventies of the twentieth century, till 1975 (including duration of the implementation of the buildings). Emphasis put on realizations of significant national aspects.

Keywords

housing shortage, two-years plan of the restoration, socialist realism, decorativeness, monumentality, folkish motifs, trend to classicism, Chruscov's critics of decorativeness, Expo 58, Brussels' style, scientific designing's methods, industrializing of building, state building enterprises, unification, standardization in building industry

1 Informace o postupu práce

Na své disertační práci pokračuji průzkumem architektury a dostupných materiálů. Výsledky projektu „Vypracování hodnotící metodiky architektury 1945–1979“ („arch4579“), byly shrnuty ve sborníku. Poté jsem na dané téma publikovala článek „Brněnská architektura po roce 1945“, jako příspěvek do sborníku z mezinárodní konference „Between Rejection and Appropriation. The Architectural Heritage of Socialism in Central and Eastern Europe“, pořádanou zastoupením mezinárodní organizace na ochranu památek a míst „ICOMOS“ v Lipsku.

Téma poválečné československé architektury bylo donedávna opomíjeným, a to i v odborných kruzích. Je pochopitelné, že v období kontroly projevu a informací nebylo jednoduché pro pamětníky politické a společenské reality poválečného socialistického Československa komentovat dobovou architekturu nezaujatě, bez negativních emocí. Obecné povědomí veřejnosti o architektuře tohoto období je pak velmi často omezeno na „přezdobenou historizující sorelu“ a poté bezduché hradby panelových sídlišť, což je zakotveno i v hodnocení těchto staveb. Všeobecně nespécifikovaný, indferentní a velmi často odmítavý vztah k architektuře období socialismu byl pro mě impulsem k zevrubnému průzkumu staveb tohoto období, dobových společenských a politických podmínek vzniku zkoumané architektury a jejích formálních směrů.

Následuje stručný obsah mého pojednání ke Státní doktorské zkoušce, kterou jsem složila v srpnu 2013.

2 Současný stav poznání v oblasti tématu disertační práce

Problematikou socialistické architektury u nás se po politických změnách v roce 1989 začal věnovat historik architektury Pavel Halík v řadě prací. Příspěvek ‘Czech Architecture of the Fifties – Unpleasant Memories / Česká architektura v padesátých letech – nepříjemné vzpomínání’¹, přednesl v roce 1993 na mezinárodním kolokviu Totalitarismus a tradice. Dále se prof. Halík tématu totalitní architektury věnoval v řadě statí a studií, sleduje názorový vývoj od meziválečné avantgardy přes rok 1948 až po Chruščovovu kritiku ‘ozdobnictví v architektuře’. Tématem ‘sorely’ se prof. Halík zabýval také ve své habilitační práci na FA ČVUT, dále v pátém díle Dějin českého výtvarného umění² napsal pojednání o architektuře padesátých let. V téže knize najdeme stať prof. Šváchy ‘Architektura 40.tých let’.³

¹ HALÍK, Pavel. Czech Architecture of the Fifties – Unpleasant Memories., Ars XXVI, 1993, II.

² ŠVÁCHA, Rostislav – PLATOVSKÁ, Marie (eds.) *Dějiny českého výtvarného umění V., 1939 – 1958*, Praha: Academia, 2005. ISBN 9788020013903

³ tamtéž

Jindřich Vybíral v roce 1994 v časopise *Architekt* v článku 'Lesk a bída stalinské architektury'⁴ rozvádí klasicistní tradice v oficiální - totalitní stalinské architektuře, která byla ideologickým vzorem poválečného hledání slohu v československé architektuře, stejným problémem se autor zabývá ve stati 'Architektura ve službách totalitní moci'⁵, kde se ptá a hledá odpověď na otázky: „*Jak tedy přistupovat k uměleckým dílům odsouzených režimů? Má tvorba jejich přísluhovačů vůbec místo v dějinách? V diskusích o české výtvarné kultuře z doby komunistické diktatury jsem se setkal se dvěma krajními odpověďmi na tyto otázky: 1. Sorela není nic jiného než morální selhání umělců 2. Je nutno 'pohlédnout na architekturu změněného období bez těchto (politických a ideologických) souvislostí' a řídit se při jejich hodnocení 'pouze architektonickými kritérii'*“.

Na příkladech hornických měst Nové Ostravy se tématem 'sorely' podrobně zabývá také ostravský historik architektury Martin Strakoš.

Historií danými atributy, které ovlivnily vývoj a současnou realitu české architektury, se zabývá prof. Švácha v knize 'Česká architektura a její přisnost'⁶.

Během práce na projektu 'arch4579' - „Vypracování hodnotící metodiky architektury 1945–1979“⁷, jsem se seznámila také s prací Michaely Janečkové, která ve stejné době, pod vedením prof. Šváchy, zpracovala téma architektury socialistického realismu ve své diplomové práci⁸. Tato práce pro mě byla cenná rozsáhlou bibliografií, podrobným rozbohem a syntézou uvedených textů.

Při studiu dobových teoretických východisek mě znovu upoutaly studie, které z dnešního pohledu jsou vizionářské. Práce Ladislava Žáka a J. K. Říhy se zabývají územním plánováním měst zejména v souvislosti s ochranou krajiny. Ladislav Žák v knize 'Obytná krajina'⁹ řeší bydlení z pohledu přirozených potřeb člověka a jeho touhy po splynutí s přírodou, zabýval se architekturou a urbanismem sídel a možnostmi jejich řešení ve vztahu k zeleni, ke krajině. Josef Karel Říha, který začínal profesní dráhu koncem první světové války v ateliéru Jana Kotěry, vydal po válce studii 'Země krásná - kniha o přírodě, civilisaci a plánování'¹⁰ Oba autoři jsou považováni za zakladatele české environmentalistiky.¹¹

⁴ VYBÍRAL, Jindřich. *Architekt* XL.,. Praha: Architekt, 1994, č. 7, s. 4 a 6

⁵ VYBÍRAL, Jindřich. *Ve službách totalitní moci*. Architekt IL, 2003, č. 1, s. 58–60.

⁶ ŠVÁCHA, Rostislav. *Česká architektura a její přisnost*, Praha: Prostor-architektura, interiér, design, 2004, ISBN 8090325734

⁷ www.arch4579.eu

⁸ JEHLÍKOVÁ JANEČKOVÁ, Michaela. *Směřování k socialistickému realismu v architektuře ČSR*, in: Praha: VŠUP, Ad akta 2. Texty z diplomových prací studentů KDUE VŠUP 2008–2011. ISBN 9788086863573

⁹ ŽÁK, Ladislav. *Obytná krajina*. Praha: S.V.Ú. Mánes-Svoboda, 1947

¹⁰ ŘÍHA, Josef Karel. *Země krásná - kniha o přírodě, civilisaci a plánování*. Třebechovice pod Orebem: Ant. Dědourek, 1948

¹¹ /online/ DOSTALÍK, Jan. *Environmentální myšlenky v počátcích českého územního plánování*.

3 Průzkum, metoda, výsledky

V letech 2010–2012 jsem prováděla průzkum budov a stavebních celků v rámci projektu 'arch4579'. Zadavatelem projektu byl Magistrát města Brna, partnerem Odbor památkové péče. Výstup projektu je výsledkem spolupráce s rakouskými architekty, se supervizí poradního sboru, jehož členem byl za českou stranu také můj školitel prof. Šlapeta. Výstupem je návrh metodologického postupu při hodnocení architektury. Projekt se zabývá z památkářského hlediska doposud opomíjenou architekturou období 1945–1979, nicméně metoda je všeobecně použitelná jako pomůcka při posuzování architektury jakéhokoliv období.

Průzkum jsem prováděla napřed v terénu, následně v archivech, na stavebních úřadech, u majitelů budov. Oslovila jsem také architekty – pamětníky éry Stavoprojektu. Bohužel ne u všech staveb, které jsme původně vybrali, bylo možné dohledat nebo získat k průzkumu projektovou dokumentaci. Rovněž archiv bývalého Stavoprojektu, ústřední projektové organizace, nyní v soukromém vlastnictví, byl částečně zničen, a možnost nahlédnutí do dochované dokumentace zejména bytových domů a celků ze zkoumaného období je značně omezená.

Smutná je skutečnost, že během práce na projektu 'arch4579' došlo k nenapravitelným změnám na většině budov ze sledovaného období, a to zejména jejich zateplením a výměnou oken za plastová. Fasády domů s jejich původní výraznou tektonikou se po těchto úpravách staly časově těžko identifikovatelnými.

Přirozeným zakončením mé práce na projektu 'arch4579' byla účast na mezinárodní konferenci 'Mezi demolicí a ochranou památek' v Lipsku.

4 Poválečná situace v Brně

Brno před druhou světovou válkou bylo často považováno za nejvýznamnější centrum moderní architektury v Československu. V duchu avantgardy nastoupili brněnští architekti také těsně po válce při obnově válkou poničeného Brna. Byla obnovena spolková činnost, opět začal být vydáván časopis Blok, došlo k obnovení činnosti České vysoké školy technické v Brně se samostatným oborem architektury.

Prvním poválečným rektorem brněnské techniky se stal prof. Jaroslav Syříště, profesory Odboru architektury byli jmenováni významní brněnští architekti – Bohuslav Fuchs, Bedřich Rozehnal, Antonín Kurial, dále sochař Vincenc Makovský, do emigrace na jaře 1948 do Brna z Prahy přesídlil Jaromír Krejcar. Díky učitelům a jejich orientaci na pokrokové směry v architektuře se brněnská škola architektury

nejen dostala na vysokou odbornou úroveň, ale až do konce padesátých let patřila k nejprogresivnějším školám architektury v Evropě.

Brzy po válce byl založen Zemský studijní a plánovací ústav moravskoslezský v Brně, který pod vedením ředitele Josefa Mrkose zpracovával analýzy hospodářského a demografického vývoje společnosti. Tyto materiály sloužily jako podklad pro architektonické a urbanistické studie, na nichž pracovali významní architekti a urbanisté – B. Fuchs, J. Kumpošt, B. Rozehnal, A. Neumann a E. Hruška, který před svým odchodem do Bratislavy Odbor plánování tohoto ústavu vedl. Na jaře 1948 byly nové formy urbanistického plánování představeny na výstavě 'Industrializace a plánování'.

Poválečná architektura formálně navazuje na funkcionalistické principy moderní architektury předválečného období. Nejdůležitějším programem po válce bylo řešení nedostatku bytů, jako první se pozornost soustředila na nezastavěné lokality uvnitř existující městské zástavby. V duchu předválečné moderny bylo těsně po osvobození realizováno pokračování tzv. řádkové zástavby bytových domů v ulici Tábor, šest bloků městských bytových domů od architektů J. Poláška, J. Krohy a V. Kuby.

Bohuslav Fuchs, ve spolupráci s konstruktérem Konrádem Hrubanem, zrealizoval zastřešení nástupiště nedokončeného autobusového nádraží; Norbert Troller je autorem obchodního domu Konráda Vichra s obloukovým nárožím.

Toto období je významné projekty Bedřicha Rozehнала. V první fázi rozsáhlého projektu Dětské klinické nemocnice realizoval autor svůj koncept řešení nemocničních staveb, kdy hlavní budova lůžkové části ve tvaru písmene Y je kombinována s pavilonovým řešením samostatných částí nemocnice.

Politické změny po únoru 1948, v souvislosti se znárodněním, vedly k novým formám projektování. V září 1948 byl ustaven státní projektový ústav „Stavoprojekt“. Do roku 1950 bylo 75% architektonických a projektových podniků znárodněno. Nastoupila cesta typizace a standardizace, jako řešení poválečného nedostatku bytů.

Ideologický proud socialistického realismu Brnem prošel v lehčí formě: i když zde byly realizovány obytné soubory podle kompozičních zásad renesančních měst, jejichž pravidelná kompozice byla jedním z východisek „sorely“, výsledná estetika brněnských sídlišť tohoto období je výrazně prostší a civilnější než dramaticky vystrojené, monumentálně gradované kompoziční scénérie urbanistických celků, velkoryse založených v nejvýznamnějších průmyslových oblastech republiky.

Politické uvolnění po smrti Stalina následoval také odklon od doktríny sorely. Mnozí architekti, pod vlivem mezinárodního stylu, již pracovali na projektech, jejichž formální podoba je spojována se světovou výstavou Expo '58 v Bruselu.

Dalším společenským dějinným milníkem byla srpnová okupace vojsky Varšavské smlouvy v roce 1968. Následující politický vývoj znamenal přerušování slibného vývoje ve všech oblastech života společnosti. Tzv. období normalizace je charakterizováno

ztrátou radosti, projevů individuality a přirozeného tvůrčího vývoje. lindiferentnost a šed' jsou také nejčastější charakteristikou realizací stavebního průmyslu této doby.

Změny na akademické půdě po roce 1948 vycházely z nového zákona, který v květnu 1950 *'zavedl fakultní zřízení a začlenil příbuzné ústavy do kateder jako základních pracovišť. Původní odbory byly povýšeny na fakulty'*.¹² Se začátkem školního roku 1956 bylo ustaveno Vysoké učení technické v Brně, od roku 1958 s prof. Vladimírem Medunou na pozici rektora. Následně, v roce 1960, došlo ke vzniku Fakulty stavební, která sloučila doposud samostatné Fakulty architektury a inženýrského stavitelství. Děkanem Fakulty stavební se stal prof. Zdeněk Alexa.

Období reálného socialismu s centrálním vedením v každém aspektu znamenalo také potřebu ochrany umělců a zajištění jejich obživy. Strana a vláda tedy ve stavebním zákonu zakotvily pravidlo o povinném vyčlenění finančních prostředků pro umělecká díla. Toto ustanovení v realizacích přineslo dodnes přetrvávající výtvarné hodnoty do řady občanských staveb, veřejných a společných prostor obytných celků.

5 Zamýšlená struktura disertační práce

- **popis dění** v oboru architektury a stavebnictví, včetně akademického života, který bude vycházet z dobových materiálů,
- **rozhovory s pamětníky**, které zachytí individuální prožitky, osobní zaznamenání historie, způsob, jakým doba a její danosti ovlivnily život a tvorbu architektů, a tedy i realitu města,
- **vybrané úryvky** z odborné literatury, periodik, z učebních textů, vydaných v letech 1945 až 1975,
- **chronologický přehled** událostí v poválečné obnově a výstavbě Brna, ve společenských a ideově politických souvislostech, akademické vlivy a možnosti působení na rozvoj města.

Ve výsledku chci nastínit možnost revize interpretace architektury období socialismu, díky většímu časovému odstupu bez ideologické manipulace. Za smysluplnou považuji rovněž validaci funkčnosti zkoumaných staveb a stavebních celků podle současných požadavků, s přihlédnutím k funkci, legislativě, a také udržitelnosti.

¹² /online/ © Vysoké učení technické v Brně, Fakulta architektury, Pořiči 273/5, 639 00 Brno.
Dostupné z: http://www.fa.vutbr.cz/pages/historie_fa.aspx?lang=cz&menu=1 citováno dne 25.9.2013.

6 Výběr ze základní doporučené literatury

JANŮ, Karel. *Socialistické budování: oč půjde ve stavebnictví a architektuře*. Praha: Vydavatelství „Architektury ČSR“ v Praze, 1946. Knihovna „Architektury ČSR: řada II., Sv. 5.

ROZEHNAL, Bedřich. *Cesta k řešení nemocniční otázky zemského hlavního města Brna*. Brno, 1949.

KALIVODA, František (ed.). *Budujeme Brno, město mezinárodních veletrhů*. Praha, Brno: Svaz architektů Československé republiky v Praze a městský národní výbor v Brně, 1958. s. 92

RIEDL, Dušan – SAMEK, Bohumil. *Moderní architektura v Brně, 1900-1965: Průvodce*. Brno: Svaz architektů Československé socialistické republiky, 1967.

CRHONEK, Iloš. *Školy jihomoravského kraje 1945 – 1970*. Brno: Odbor školství Jihomoravského krajského národního výboru v Brně, 1971.

Československý architekt / Časopis Svazu architektů ČSSR, ročníky let 1945 - 1975.

GOČÁR, Jiří a Josef TOMAN. *Architekt a ekonom k socialistickému stylu života*. Praha: Svoboda, 1977.

PECHAR, Josef. *Československá architektura*. Praha: Odeon, 1979. Architektura.

PECHAR, Josef – URLICH, Petr (eds.). *Programy české architektury*. Praha: Odeon, 1981.

KOLEKTIV AUTORŮ. *Brno v architektuře a výtvarném umění*. Brno: Blok, 1981

BENEŠOVÁ, Marie. *Česká architektura v proměnách dvou století 1780 – 1980*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984.

MÜLLER, Zdeněk. *Brněnské výstaviště – stavba století: Stavební vývoj 1928 – 2002*. Brno: Veletrhy Brno, 2003.

VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.). *Vítězové? Poražení?: Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interview*. Praha: Prostor, 2005. ISBN 8072601423.

SYLVESTROVÁ, Marta – SVOBODOVÁ, Kateřina, *Best Western Premier. Hotel International Brno. Design end Art*, Brno: Best Western Premier Hotel International Brno a Moravská galerie 2008

PELČÁK, Petr – ŠLAPETA, Vladimír – WAHLA, Ivan (eds.). *Bedřich Rozehnal: 1902 - 1984*. Brno: Spolek Obecní dům Brno, 2009. ISBN 9788025461839.

ŠEVČÍK, Oldřich – BENEŠ, Ondřej. *Architektura 60. Let – „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře*. Praha: Grada Publishing, a.s., 2009. ISBN 9788024713724.

KOŘÍNKOVÁ, Jana – KUPKOVÁ, Marika – ŽÁČKOVÁ, Markéta (eds.), *Oživit a ozvláštnit. Výtvarné umění v prostoru brněnských sídlišť*, Brno: SPKH, 2012, ISBN 9788026037224

MALEČEK, Martin – VALENTOVÁ, Veronika – Jeřábek, Miroslav (eds.), *Lesná – 50 let sídliště*, Brno 2012.

ŠLAPETA, Vladimír. Kdo je Jan Višek (1890–1966). *Československý architekt*. 1984, roč. 30, č. 19, s. 5.

ŠLAPETA, Vladimír. Česká meziválečná architektura z hlediska mezinárodních vztahů. *Umění*. 1981, roč. 29, č. 4, s. 11.

ŠLAPETA, Vladimír. Případ: Bedřich Rozehnal. *Československý architekt*. 1990, roč. 36, č. 12, s. 2.

ŠLAPETA, Vladimír. Architekt Ladislav Žák: Tvůrce nového bydlení a ochránce české krajiny. *Fórum architektury a stavitelství*. 2000, roč. 5, 9-10, s. 4.